

KIRIM HANLIĞI VE BÜYÜK ORDA (XV-XVI. YÜZYIL) HÂKİMİYET UĞRUNA MÜCADELE

István Vásáry*

Çeviren; Serkan Acar**

Edige'nin 1419 yılında ölmesiyle birlikte Altın Orda'nın yekparesureti kesin olarak ortadan kalktı. Bir zamanların muazzam Tatar kudreti olan Cuci Ulusu (Rusçası Cuçiyev Ulus) 1360-1380 yılları arasında dâhili kargaşa içerisine saplandı; tutkulu Toktamış Han tarafından bir süreliğine toparlanıp yeniden birleştirildi ise de 1390'larda Timur tarafından bir daha asla belini doğrultamayacak şekilde ölümcül bir darbe aldı. Mangıt boyunun Cengiz soyuna mensup olmayan kabiliyetli başbuğu Edige ise sadece inhitatı geciktirebildi mamafih imparatorlukta ki adem-i merkeziyet temayülü ile iktisadî çöküşü durduramadı. 1419'dan sonraki yüzyılda devletin parçalara ayrıldığına ve yeni Tatar güç merkezlerinin teşekkül ettiğine şahit olundu. Yeni kurulan bu Tatar hanlıkları kuzeyde Kazan, güneyde Kırım ve doğuda Astarhan ile Nogay Orda'dan ibaretti. Buna ilaveten küçük bir Tatar devleti olan Kâsım Hanlığı ise Kazan Hanlığı'ndan ayrılarak ihdas olunmuştu. Büyük Tatar devletinin tedricî dağılışının Rus knezliklerinin bağlarını gevşetmemesi ise ciddi bir paradokstu zira yeni Tatar hanlıklarının her biri kendine Altın Orda mirasının meşru varisi nazarıyla bakıyor ve Rusları haraç ödemekle mükellef tebaa addediyorlardı. Erken dönem ile mukayese edildiğinde tek bir farklılık göze çarpıyordu; Rus knezlikleri, özellikle de gelişmekte olan Moskova Knezliği, yeni Tatar hanlıkları ve siyasî yönden batıdaki baş düşmanları olan Litvanya-Lehistan Krallığı'na karşı tatbik ettikleri politik manevralarda büyük faydalar elde etmişlerdi.

Çevresinde tedricen kopmalar yaşanırken Altın Orda'nın merkezi, Aşağı İtil boyundaki payitahtı Saray şehri ile birlikte bir devlet olarak varlığı

* Prof. Dr., Eötvös Loránd Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Budapeşte-Macaristan. István Vásáry, "The Crimean Khanate and the Great Horde (1440s-1500s). A Fight for Primacy", *Das frühneuzeitliche Krimkhanat (16.-18. Jahrhundert) zwischen Orient und Okzident*. Edited by Meinolf Arens-Denise Klein. Wiesbaden: Harrassowitz 2012, pp. 13-26.

** Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İZMİR.

sürdürmeye devam etti. Toprakları batıda Dinyeper Irmağı (kimi zaman Dinyester) ile doğuda İtil Irmağı arasında bulunan Altın Orda'nın merkezî bozkır bölgesinin tamamından müteşekkil idi. Astarhan ve İtil Irmağı'nın sol kıyısındaki dar şerit Orda'nın bir parçasıydı lakin İtil'in doğusunda (Edige'nin Mangıtlarından zuhur eden) Nogay Orda kurulmuştu. 1420'lere kadar hem Tatarlar hem de Ruslar Altın Orda Devleti'ne tek kelimeyle "Orda"¹ demişlerdi fakat *orda* terimi Tatar devletinin adlandırılması için kullanımına ek olarak özgün meali olan 'hanın ordugâhı; payitaht' manasını da koruyor ve ayrıca 'ordu' anlamına geliyordu. Kargaşa döneminde, birkaç orda zuhur ettiği vakit, ordaları birbirinde tefrik etmek için orda başbuğlarının adı kullanılmıştı; örneğin 'Orda Mamayeva' (Mamay'ın Ordası) (1380) ve 'Ahmatova Orda' (Ahmed'in Ordası)². 1430'lu yılların başında Altın Orda'nın merkez bölgesi kaynaklarda 'Büyük Orda', Rusçası 'Bol'shaya Orda' ya da 'Velikaya Orda', adıyla anılmaya başlanacaktı;³ bu suretle Orda topraklarını teşkil eden esas bölgeyi, kısa süre önce ayrılan Tatar *ulus*larından tefrik etmek gayesi güdülmüştü. Esasen Büyük Orda'ya Tatar lisanında 'Uluğ Orda' veya 'Uluğ Ulus' denilmekte ve bu da açıkça hanların merkezine işaret etmek idi; kalan kısımlar ise kendilerini mazideki ihtişam sahibi Altın Orda hanlarının meşru varisleri olarak nitelendiriyorlardı. Hâl böyle iken, Tatar *ulus*ları iktidar için amansız bir mücadele içerisine girecek ve ayrıca kendilerini Altın Orda'nın gerçek varisleri olarak sunmak için çabalayacaklardı. Büyük Orda merkez bölge ile birlikte payitaht Saray şehrini de ihtiva ediyor ve buna binaen Altın Orda'nın meşruiyetini koruyordu; yeni zuhur eden Tatar *ulus*larının vazifeleri ise bunun aksini yani Orda'nın hakiki halefleri olduklarını ispat etmekte. Görünüşe bakılırsa Büyük Orda ile girilen rekabet ve çatışma yeni Tatar hanlıklarının öz kimliğinin bütünlüyci bir parçası olmuştu. Bu koşullar altında, Altın Orda'nın meşru varisi olmasına rağmen, Büyük Orda'nın varlığını sürdürebilmesi için en kötü şartlarla yüz yüze gelmesi şaşkınlık uyandıran bir vaziyet olmasa gerekti çünkü çevresi kendisini parçalamak isteyen düşmanları ile kuşatılmış ve adeta abluka altına alınmış bir kale durumuna düşmüştü. Baş düşmanları Rusya ve Litvanya-Lehistan Krallığı ile 'kardeşleri' olan yeni Tatar *ulus*ları sürekli Büyük Orda'ya meydan okuyup inkırazını umut ediyorlardı. Bu kadar düşmanın

¹ XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar bilgi edinmek için bkz. İ. İ. Sreznevskiy, *Materialdlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pis'mennim Pamyatnikam*, 3+1 Tom, St. Petersburg 1893-1903, [Dopolneniya, St. Petersburg 1912], Tom 2, s. 705-706.

² G. A. Bogatova, *Slovar' Russkogo Yazıka XI-XVII vv.*, 28 Tom, Moskova 1975-2008, s. v. *ordobazar*.

³ A.g.e., *orda* maddesi. Zolotaya Orda (Altın Orda) terimi geç dönem Rus ve Avrupa yazınısında yaygın olarak kullanılmış ve ilk kez XVI. yüzyılda *Kazanskaya İstoriya*'da görülmüştür. Bu terimin tarihi için bkz. G. A. Bogatova, "Zolotaya Orda", *Russkaya Reç* 4:1 (1970), s.70-77.

arasında kalan Büyük Orda'nın mevcudiyetini sadece yetmiş yıl kadar koruyabilmesinde şaşılacak bir durum yoktu zira dönemin en büyük ordularından birine sahip olmadığı nazar-ı itibara alınırca zikredilen süre çok daha kısa da olabilirdi.

Bir devlet olarak Büyük Orda'nın inkıraza uğrayıp tarih sahnesinden silinişinin nihaî noktası kesin olarak tayin edilememiştir. Rus tarih uleması Ahmed Han'ın meydan savaşına girmeyerek Rus ordusu karşısında geri çekildiği, 'Ugra Irmağı boyundaki meşhur bekleyişin' vuku bulduğu, 1480 yılına işaret etmektedir⁴bununla birlikte Batılı âlimlerin çoğu, Berthold Spuler'in izinden giderek, Kırım Hanı Mengli Giray'ın son Altın Orda Hanı Şeyh Ahmed'in ordusunu ezdiği 1502 tarihini kabul etmektedirler⁵. Altın Orda'yı 1480 yılında Rusların mı yoksa 1502 yılında Kırım Tatarların mı ortadan kaldırdı sorusuna ise kesin olarak cevap verilememektedir; küçük ve büyük ölçekte ehemmiyeti haiz daha başka unsurlar gibi bu hadiselerin her ikisi de Altın Orda'nın inhitatına katkıda bulunmuştur.

Bu makaleyi kaleme almamızdaki amaç bahis konusu uzun çözülme sürecini belirli bir cihetten ele alıp aydınlatmak ve hassaten Altın Orda'nın kati suretle ortadan kaldırılmasında Kırım Tatar *ulusunun* üstlendiği rolü tayin etmektir. Bu uzun sürecin bir *translatioimperii* [yönetim değişikliği]'den başka bir şey olmadığını ve en nihayetinde Büyük Orda'nın fiziksel olarak yıkıldığının altını çizmek isterim mamafih Kırım Hanlığı Cengizîlere ait tüm iddialar ile Altın Orda ve Büyük Orda'nın mirasını devralıp üç asırdan daha uzun bir süre devam ettirmiştir. Kırım Hanlığı neredeyse kuruluş aşamasından itibaren Büyük Orda ile sürekli mücadele eden bir devlet hüviyetine bürünmüştür. Bu iki Tatar *ulusu* arasındaki münasebet yetmiş yıllık bir husumet olarak tanımlanabilir ve Kırım'ın ilk hükümdarları olan Hacı Giray ve oğlu Mengli Giray'ın Seyyid Ahmed, Ahmed ve Ahmed'in oğullarınınamansız düşmanları olduğunu söylemek doğru olur. Kazan, Astarhan ve Sibir hanlıklarını (1552, 1556, 1598) ilhak etmek suretiyle Cengizîlerin emperyal

⁴ A. N. Nasonov, *Mongoli i Rus' (İstoriya Tatarskoy Politikin Rusi)*, Moskova 1940; B. D. Grekov-A. Yu. Yakubovskiy, *Zolotaya Orda i Eë Padenie*, Moskova 1950; K. V. Bazileviç, *Vneşnyaya Politika Tsentralizovannogo Russkogo Gosudarstva. Vtoraya Polovina XV Veka*, Moskova 1952; M. G. Safargaliyev, *RaspadZolotoyOrdi*, v İ. B. Muslimov (ed.), *Na Stike Kontinentov i Tsivilizatsiy... İz Opita Obrazovaniya i Raspada İmperiy XV-XVI vv.*, Moskova 1966 [Saransk 1960], s. 277-526; İ. B. Grekov, *Oçerki po İstorii Mejdunarodnih Otnoşeniy Vostoçnoy Evropi XIV-XV vv.*, Moskova 1963; Aynı yazar, *Vostoçnaya Evropa Upadok Zolotoy Ordi (NaRubeje XIV-XV vv.)*, Moskova 1975; A. L. Horoškeviç, *Rus i Kırım. Ot Soyuza k Protivostoyaniyu. Konets XV-naçalo XVI vv.*, Moskova 2001.

⁵ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldener Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland*, Pest 1840; Berthold Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223-1502*, İkinci Baskı, Wiebaden 1965 [Leipzig 1943].

iddialarının bir diğer meşru varisi olan Rusya'nın, Cengiz hanedanının Avrupa'daki son bakiyesi olan Kırım Hanlığı'na karşı galip gelerek hükmü altına alması ise ancak 1783 yılında gerçekleşmişti.

İlk olarak, başlangıç safhasından itibaren Kırım-Büyük Orda münasebetleri tarihinin ana hatlarını kapsamlı bir şekilde irdeleyelim. 1420'lerde Altın Orda tahtında hak iddia eden güçlü adaylardan biri Urus soyundan gelen meşhur Uluğ Muhammed idi ki, bu zat daha sonra Kazan Hanlığı'nın müessisi olacaktı. Uluğ Muhammed H. 830 yılında (2 Kasım 1426-21 Ekim 1427) Kırım ve havalisindeki toprakları idare ediyordu fakat 1427 yılın Mart ayında, olayın görgü şahidi el-Aynî'nin bildirdiğine göre, Mısır Memlûk sarayına Devlet Berdi'nin Kırım'ı ele geçirdiğine ilişkin bir mektup gelmişti. Tatar elçisi Memlûk sultanına getirdiği mektupta Deşt-i Kıpçak'ta büyük bir kargaşanın çıktığını ve taht için üç adayın mücadele verdiğini haber etmişti: Kırım'da Devlet Berdi, Saray'da Muhammed Han ve Timur toprakları hududundaki doğu bölgesinde Barak.H. 832 (Ekim 1428-Eylül 1429) ve H. 847 (Mayıs 1443-Nisan 1444) yıllarında Muhammed Han yeniden Kırım'a hâkim oldu⁶. Başka bir deyişle, Mart 1427 ile Ekim 1428 arasındaki bir tarihte Devlet Berdi muvakkaten Uluğ Muhammed'i Kırım'dan sürmüştü fakat daha sonra geri dönmüştür. Bu rakip bir hanın, Devlet Berdi'nin, Kırım'da iktidarı devralmak için giriştiği ilk teşebbüsü.

1449 yılının Ağustos ayında, pek çok muharebe ve kargaşadan sonra, Devlet Berdi'nin kardeşi Hacı Giray Kırım'a egemen olmayı başardı ve Büyük Orda Hanı Seyyid Ahmed'i temelli kovdu. Bilindiği üzere bu hadise bağımsız Kırım *ulusunun* başlangıç tarihi olarak kabul edilmektedir⁷. Yeni Kırım Hanı Hacı Giray, Lehistan Kralı ve Litvanya Grandükü IV. Kazimir (1447-1492) ile mükemmel ilişkiler tesis etti ancak 1461 yılından sonra Kırım-Litvanya ilişkileri biraz bozuldu. Örneğin, 1465 yılında Kırım Tatarları Seyyid Ahmed ile çarpışırken Kazimir tarafsız kaldı⁸. Bununla birlikte Büyük Orda ile yaşanan zıtlasma ve husumet Hacı Giray devr-i saltanatının alâmet-i fârikası oldu. 1465 yılının Ağustos ayında, Kırım kuvvetleri Don Irmağı boyunda Büyük Orda ile

⁶ V. G. Tizengauzen, *Sbornik Materialov Otnosyaşçihşya k İstorii Zolotoy Ordı*, 2 Tom, St. Petersburg 1884, Tom 1, s. 501-502 (Arapça metin), s. 533-534 (Rusça tercüme).

⁷ Ludwik Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiegoza Jagiellonów*, Varşova 1930, Vol. 1, s. 264-266; Spuler, *Goldene Horde*, s. 168. Hacı Giray'ın saltanati için ayrıca bkz. Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himâyelerinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara 1989, s. 9-14.

⁸ Maciej Strykowski, *Kronikapolska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*, 2 Vol., Varşova 1864 [yeni bas. 1985], Vol. 1, s. 267, 271; V. D. Smirnov, *Krimskoe Hanstvopod Verhovenstvom Otomanskoj Porti do Naçala XVIII Veka*, Moskova 2005, [St. Petersburg 1887], s. 244; Spuler, *Goldene Horde*, s. 173-174.

savaştı ve Hacı Giray, Seyyid Ahmed'i mağlup etti⁹. Bir yıl sonra, Ağustos 1466'da, Hacı Giray öldü¹⁰ ve Kırım Hanlığı ile Büyük Orda arasındaki temasların ilk merhalesi sona erdi. Bu dönemin ayırt edici vasfı Kırım-Litvanya-Lehistan dostluğu ve sık sık silahlı çatışmalara neden olan Kırım-Büyük Orda husumeti idi.

Nispeten kısa süren bu devirden sonra Hacı Giray'ın büyük oğlu Nur Devlet iktidarı iki yıllığına ele geçirdi; 1468 yılında ise Hacı Giray'ın bir diğer oğlu Mengli Giray tahta oturdu ve 1474-1478 yılları arasında dört senelik bir fasılaya uğrasa da, yaklaşık yarım asır boyunca siyaset sahnesine egemen oldu.

1465 yılında Ahmed Han'ın kardeşi Mahmud'u tahttan mahrum bırakmasıyla Büyük Orda'da bir siyasî değişim vuku buldu. Ahmed'in devr-i saltanatı (1465-1481) Büyük Orda tarihi için sonun başlangıcı oldu. Mahmud Astarhan'a gitti ve yeni bir hanedan kurdu. Astarhan ve havalisinin ayrılmasıyla Büyük Orda doğudaki arazilerini kaybetti; Ahmet, Mahmud ve çocukları arasında cereyan edip her iki taraf için de yıkıcı olduğu ifade edilen bu savaşa rağmen söz konusu bölge Büyük Orda ile işbirliğini sürdürmeye devam etti. 1502 yılında Büyük Orda düştükten sonra Ahmed'in soyundan gelen bazı kimseler Astarhan Hanlığı'nı ele geçirip tahta oturdular¹¹.

Mengli Giray babasının Büyük Orda'ya karşı alenî düşmanlık esasına dayanan dış siyaset düsturunu takip etti fakat bu husumet iki açıdan farklı idi¹². Birincisi Lehlilere ve Ruslara karşı takındığı tavrındaki bir değişim ile ilgiliydi. Kırım ile Litvanya-Lehistan tedricen birbirinden uzaklaştı; Lehistan-Büyük Orda ve Kırım-Rus münasebetleri güçlendi. İlk olarak hangi merhalenin gerçekleştiğini söylemek zor olsa da görünüşe bakılırsa zaman içerisinde eşzamanlı olarak gelişmişti. Her iki sürecin başlamasında da Rusya kilit bir rol oynadı. Moskova Büyük Knezi III. İvan (1462-1505) iki cephe ile karşı karşıya idi; güneyde Büyük Orda Tatarları tarafından düzenlenen seferlerin daimî tehlikesi ve yağma akınları görülürken batıda Litvanya grandükü ve Lehistan kralı bulunuyordu. Lehistan Kralı IV. Kazimir, Ruslara karşı savaşırken Büyük Orda Tatarlarının Rus topraklarına yakın komşu olduğunu ve uzakta bulunan

⁹ Bkz. dipnot 8.

¹⁰ *The Annals of Jan Długosz: Annales seu cronicae incliti regni Poloniae: An English abridgement*, abr. Trans. Maurice Michael, comment. Paul Smith, Charlton 1997, p. 563.

¹¹ Bu hadiseler için bkz. İ. V. Zaytsev, "Bol'shaya Orda, Krımskoe Hanstvo i Osmanskaya İmperiya v 50-70-h gg. XV v. Istočnikovedčeskiy Obzor", *Mejdu Moskvoy i Stambolom. Cuçidskie Gosudarstva, Moskva i Osmanskaya İmperiya (Naçalo XV-Pervaya Polovina XVI vv.)*, Moskova 2004, s. 66-81; Aynı yazar, *Astrahanskoe Hanstvo*, İkinci baskı, Moskova 2006 [2004], s. 30-62.

¹² Mengli Giray'ın saltanatı (1468-1474, 1478-1514) için bkz. Smirnov, *Krımskoe Hanstvo*, s. 209-295; Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu*, s. 16-20, 21-24.

Kırım Hanlığı'na nispetle daha fazla yardım sağlayabileceklerini idrak etmişti. 1470 yılında Büyük Orda'nın bir elçisi Kazimir'i ziyaret etti, ertesi yıl Lehistan kralı buna bir iade-i ziyaret ile karşılık verip asıl amacı Büyük Orda Tatarlarını Rusya'ya karşı kışkırtmak olan bir sefirini Büyük Orda'ya gönderdi¹³. Lehliler gün geçtikçe Büyük Orda Tatarlarına destek verince Kırım hanı ile münasebetleri soğuyup bozuldu. Bu durumu fırsat bilen Moskova Knezi III. İvan'ın Mengli Giray Han ile dostane ilişkiler kurup ittifak teklifinde bulunma teşebbüsleri ise söz konusu süreci hızlandırdı. Knez Beklemişev riyasetindeki ilk sefaret heyeti 1474 yılında Kırım'a gönderildi ve bundan sonra taraflar arasındaki elçi teatisi yüzyıllar boyunca devam etti¹⁴. 122 yılda (1474-1596)'elçilik defterleri' (*posolskieknigi*) tesmiye olunan 22 ciltlik külliyat oluştu; bu defterler Moskova'daki Rus Devlet Arşivi (Russkiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov, fond 123)'nde mahfuz olup bahis konusu münasebetlerin ehemmiyetine tanıklık etmektedir¹⁵. Ruslar 1474 yılından sonra Büyük Orda ve Litvanya-Lehistan Krallığı'na karşı giriştikleri savaşlarda Kırım Tatarlarına bel bağlayabildiler. Örneğin 1475'te, Rus-Kırım ittifakının ilk yılında, Mengli Giray Han Moskova Büyük Knezi III. İvan'ın hizmetinde bulunan Tatar hanzâdeleri (*tsareviçi*) Danyar ve Murtaza'yı Moskova'ya göndererek ortak düşmanları olan Büyük Orda Hanı Ahmed'e karşı savaşmak için ittifak teklif etmiş ve Mengli Giray, Kral Kazimir'e karşı İvan'a yardım edeceğine söz vermişti¹⁶. Bu zaviyeden bakıldığında Mengli Giray, Hacı Giray'ın dış siyasetine tamamen zıt yönde hareket etmiş; Büyük Orda'yı ortadan kaldırma önceliğinden geri kalmasına rağmen Lehistan'ı bırakarak Rusya tarafına geçmiştir.

1475 yılından sonra birkaç yıl boyunca, Kırım Hanlığı'nın kuruluş devrini oldukça girift hale getiren bazı çalkantılı hadiseler birbirini takip etmiştir. Mengli Giray'ın tahtından azledilmesi, İstanbul'a hicreti (ya da büyük

¹³ *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey*, 31 Tom, St. Petersburg 1864-1968, Tom 18, s.241; Tom 22, s.474; Spuler, *Golden Horde*, s.175-176.

¹⁴ III. İvan zamanında Moskova diplomasinin teşekkülü için bkz. Robert M. Croskey, *Muscovite Diplomatic Practice in the Reign of Ivan III*, New York 1987.

¹⁵ N. M. Rogojin, *Obroz Posol'skih Knig iz Fondov Kollektiy, Hranyaşçihssya v TSGADA (Konets XV-Naçalo XVIII v.)*, Moskova 1990; Aynı yazar, *Posol'skie Knigi Rossii Kontsa XV-Naçala XVII vv.*, Moskova 1994, s.37-43; İlk ve en eski Kırım sefaret defterlerinin güzel bir tasviri için bkz. M. N. Berejkov, "Drevneyşaya Kniga Kırmskih Posol'skih Del (1474-1505 gg.)", *İzvestiya Tavriçeskoj Uçenoy Arhivnoy Komissii 21 (1894)*, s.27-51. Kırım sefaret defterlerinin ilk iki cildinin basılmış hali için bkz. F. G. Karpov (Edt.), *Pamyatniki Diplomiçeskih Snozeniy Moskovskogo Gosudarstva s Kırmskoyu i Nogayskoyu Ordami i s Turtsieyu, 1474-1521 gg.*, Tom 1: 1474-1505, St. Petersburg, Tom 2: 1508-1521, St. Petersburg 1895 (=Sbornik Imperatorskogo İstorikogo Obşçestva, C. 41 ve 95).

¹⁶ *Sobranie Gosudarstvennih Gramot i Dogovorov*, 5 Tom, Moskova 1813-1894, Tom 5: 2, s.2; V. V. Velyaminov-Zernov, *İzledovanie o Kasımovskih Tsaryah i Tsareviçah*, Tom 1, Moskova 1853, s.87.

ihtimalle esareti), Cenevizlerin egemenliği altındaki Kefe şehrinin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi, tahtta hak iddia edip Ahmed Han'ın kuklası olduğu anlaşılan Canibek isimli asilzâdenin kısa devr-i saltanatı (1474-1478)¹⁷ ve Mengli Giray'ın 1478 yılında Osmanlılardan yardım alarak onların himayesi altında ikinci kez Kırım tahtına oturması bu yılların en önemli hadiselerinden sadece birkaçıdır. Bu devirde zuhur eden, Osmanlıların Kırım siyaset sahnesine girmeleri hadisesi fevkalade ehemmiyeti haizdi. Siyasî tereddütten birkaç yıl sonra Osmanlılar Kefe'yi doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altına aldılar; bu Karadeniz ticaretini kontrol altında tutmanın ve Kırım'a atanacak bir Kırım hanını sultana tâbi kılmanın en münasip yoluydu. Kırımlı Cengizilere Osmanlı desteği verilmesi Büyük Orda Cengizilerine muhalefet anlamına geliyordu dolayısıyla Büyük Orda Osmanlıların manevi desteğini kaybetmiş, sadece uzaktaki Litvanya ve Lehistan ile ittifakını sürdürmüştü¹⁸.

Mamafih Kırım-Rusya ittifakına nispetle Büyük Orda, Lehistan ile yaptığı ittifaktan daha az karlı çıktı. Birkaç yıl sonra, 1480 yılında, 'Ugra Irmağı boyundaki meşhur bekleyiş' ile bu durum alenen ispatlandı. 1476 yılının başlarında Rusya büyük knezinin haraç ödeme yükümlülüğünü yerine getirmemesi üzerine Ahmed Han gittikçe küstahlaşmıştı. Nihayet ordusunu Ugra Irmağı boyuna götürmüş ve burada Kazimir tarafından gönderilecek askerlerle birleşmeyi umut etmişti. Yardımın ulaşması mümkün olmayınca han Ruslar ile meydan savaşına girmekten imtina edip ordusunu geri çekti¹⁹.

Bu tuhaf hadise hem muasır Rus yıllıkları ve Rus kilisesi hem de modern Rus tarihçileri tarafından "Tatar boyunduruğundan" kurtuluşun nişanesi olarak addedilmiştir. Söz konusu tasavvur Büyük Orda varlığını sürdürüp henüz tamamen yok olmamasına rağmen Rus millî mitosunun bir parçası olmuştur. Hakikatte Büyük Orda tarihinin son safhasındaki başrolü Kırımlılar oynamıştır.

¹⁷ Cambek hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. István Vásáry, "A Contract of the Crimean Khan Mängli Giray and the Inhabitants of Qırq-Yer from 1478/79", *Central Asiatic Journal*, 26 (1982), s.289-300; Mükerrer baskısı: Aynı yazar, *Turks, Tatars and Russians in the 13th-16th Centuries*, Aldershot 2007, No. XIV.

¹⁸ Osmanlıların bu devirde üstlendikleri rol için bkz. Zaytsev, "Boşaya Orda", s.66-81.

¹⁹ Bu hadise ve sonuçları hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. A. E. Presnyakov, "İvan III na Ugre", *Sbornik v Çest' S.F. Platonova*, St. Petersburg 1911, s.280-298; İ. M. Kudryavtsev, "Ugorşçina v Pamiatnikah Drevnerusskoy Literaturı", *İssledovaniya Materialı po Drevnerusskoy Literature*, 1, 1961, s.23-67; V. V. Kargalov, *Konets Ordınskogo İga*, Moskova 1980; V. D. Nazarov, "Konets Zolotoordınskogo İga", *Voprosı İstorii*, 10, 1980, s.104-120; G. E. Orchard, "The Stand on the Ugra", *New Review*, 5: 1, 1965, s.34-43. Ayrıca krş. N. 4 altını yapılan çalışmalar. "Ugra'da Bekleyiş" hakkında Ahmed Han'ın müphem bir yarlığının çağdaş Rusçaya tercümesi için bkz. K. V. Bazileviç, "Yarlık Ahmed-Hana İvanu III", *Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 1, 1948, s.29-46. Edward L. Keenan, "The Jarlyk of Axmed-xantoİvan III: A New Reading; A Study in Literal *Diplomatica* and Literary *Turcica*", *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, 12, 1969, s.33-47.

Cuci soyundan gelen farklı şubeler ve aileler içerisinde en yüce mevkie ulaşmak için Tatar *ulusları* arasında süregelmekte olan bir savaşın mevcudiyetini idrak etme zorunluluğu vardır. Ne Büyük Orda hanları ne de Kırım *ulusu*, “Büyük Ulus” (Uluğ Ulus)’un gerçek ve meşru hükümdarları oldukları iddiasından vazgeçmişlerdi. Bu mesele, taşıdığı öneme rağmen, en azından 1419 yılından sonra, Altın Orda’nın gerçek anlamda çöküşü ve birkaç hanlığın eşzamanlı olarak zuhur edişine kadar kuramsaldı. 1481’de, ‘Ugra Irmağı boyundaki bekleyişten’ bir yıl sonra, Ahmed Han öldürülmüş; oğulları (yedi kişi olup Rus kaynaklarında *Ahmetevıdeti* [Ahmed’in oğulları] şeklinde anılmışlardır)²⁰ babalarının mirasına sahip çıkmış ve bunlardan biri olan Şeyh Ahmed Altın Orda’nın son hükümdarı olmuştu. Geçtiğimiz yirmi yıl içerisinde Leslie Collins ve İlya Zaytsev, son Altın Orda Hanı Şeyh Ahmed’in macera dolu hikâyesini ve ordasının tasfiyesini tetkik edip ayrıntılı biçimde tasvir etmişlerdir (Zaytsev maalesef Collins’in makalesinden bîhaberdir)²¹.

Bu mükemmel araştırma nazar-ı itibara alınırca söz konusu hikâyenin ayrıntılarını yeniden incelemenin hiçbir anlamı yoktur; hülâsa bu olayların Altın Orda’nın çöküşüne yol açtığını belirtmek kâfidir. XVI. yüzyılın ilk on yılındaki hadiseler hakkında bilgi veren öyküsel ve diplomatik karakterdeki muasır kaynaklar hakikaten oldukça fazladır. Bunların içerisinde en önemli olanları Mathias de Miechow’un *De duabus Sarmatiis* (1517)²² ve Bernard Wapowski’nin *Chronicle* (1450-1535)²³ adlı eserleriyle Rus yıllıklarının ilgili ciltleri,²⁴ Moskova ile Kırım Hanlığı arasındaki diplomatik yazışmalar²⁵ ve

²⁰ Rus kaynaklarında zikredilen *Ahmetevıdeti* için bkz. István Vásáry, “The Tatar Ruling Houses in Russian Genealogical Sources”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 61, 2008, s.365-372, s.370.

²¹ Leslie Collins, “On the alleged “destruction” of the Great Horde in 1502”, Anthony Bryer (Edt.), *Manzikerto Lepanto: The Byzantine World and the Turks, 1071-1571*, Amsterdam 1991, s.361-399; İ. V. Zaytsev, “Şeyh Ahmed Posledniy Han Zolotoy Ordı (Orda, Krımskoe Hanstvo, Osmanskaya İmperiya i Pol’sko-Litovskoe Gosudarstvo v Naçale XVI v.)”, Aynı yazar, *Mejdu Moskvoy i Stambulom*, s.99-120.

²² Mathias de Miechow, *Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana et de contensis in eis*, Krakow 1521 [1517; Augsburg 1518]. İyi hazırlanmış bir edisyon kritiği ve notlandırılmış Rusça tercümesi için bkz. Matvey Mehovskiy, *Traktat o Dvuh Sarmatiyah*, ed., çeviren ve notlandıran S. A. Anninskiy, Moskova 1936 (<http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/t2s/index.html>, erişim tarihi 1 Mart 2011).

²³ *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec. Część ostatnia czasy podługoszkowskie obejmująca (1480-1535)*, Krakow 1874. Maciej Strykowski’nin *Chronicle* (bkz. n. 8) adlı eseri ilk kez 1582 yılında neşredilmiştir, çok mühim ve kimi zaman kullanışlı olmasına rağmen bu makalede tartışılan hadiselerin çağdaşı değildir.

²⁴ *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey*. Ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. n. 13.

²⁵ Karpov, *Pamyatniki*. Ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. n. 15.

Litvanca yazılmış *Metrika*'dır²⁶. Bunlardan ve daha başka birkaç kaynaktan yararlandığımızda Altın Orda'nın son yıllarında cereyan eden gelişmelerin tutarlı bir tasvirini yapabiliriz. Şeyh Ahmed 1501-1502 yılları arasında Kırımlılar ile girişeceği savaşta müttefiki olan Litvanya Grandükü Aleksander'ı kendisine askerî yardım göndermeye ikna etmek için çok çaba harcadı. Aleksander Litvanya ve Lehistan'ın dâhili işleriyle, özellikle Lehistan kralı olan kardeşi I. Jan Olbracth (1492-1501)'ın 1501 yılında ölümüyle meşgul olduğu için bu talebi zamanında karşılayamadı. Zira Aleksander Lehistan tahtı için seçilmiş ve taç giyme törenini ifa etmek üzere alelacele Krakov'a gitmişti; Şeyh Ahmed ise bu sırada Çernigov ile Kiev arasında küçük çaplı bir savaşa tutuşmuş ve Mengli Giray'ın Kırım birliklerini mağlup etmişti. 1502 yılının kış ve ilkbahar aylarında Dinyeper Irmağı'nın sol kıyısı boyunca ilerleyen Şeyh Ahmed beyhude yere Litvanya-Lehistan yardımını bekledi. Birliklerini göndermesi için umutsuzca Aleksander'a yalvardı, aksi takdirde aynı anda iki düşmanı ile yüz yüze gelecekti²⁷. Kış son derece soğuk ve şiddetli idi²⁸ ve askerî birliklerin teçhizatıyla ilgili ciddi sorunlar çıkmıştı. Askerleri onu terk etmeye başlayıp Kırım hanına sığındılar fakat en büyük darbe Mengli Giray tarafından kıskırılan eşinin ve ailesinin beklenmedik şekilde ondan ayrılması ve çok sayıda askerle birlikte Kırım'a kaçması olmuştu²⁹. 1502 yılında cereyan eden bu hadise bizatihi Şeyh Ahmed'in sonu olmasa da Büyük Orda'nın gerçek anlamda inkırazı olarak kabul edilebilir. Mengli Giray, Şeyh Ahmed'i mağlup ettiğini mağrur bir biçimde hem müttefiki Moskova Büyük Knezi III. İvan'a hem de hasmı Kral Aleksander'a bildirdi³⁰.

²⁶ Bu belgelerin güvenilir edisyon kritiği için bkz. Egidijus Banionis (Edt.), *Lietuvosmetrika (1427-1506)*, KnygaNr. 5, Vilnius 1993. Bahis konusu belgeler daha önce Kazimierz Pułaski tarafından neşredilen *Metrika*'nın Tatar işleri hakkındadır. Kazimierz Pułaski, *Stosunki z Mendli-Girejemchanem Tatarów Perekopskich (1469-1515). Akta i listy*, Krakow 1881.

²⁷ "Mendli Kgerei zdavna nam neprijatel, Ivan sil'nyi nepryjatel'. U Dnepra, na toy storone, stoim, natih mest na kon' bı este voiskom uzseli a borzo b este priehali. Ino tih dvu neprijatelei odno budem vovvati. A estli ne priidete, togdi mezi dvu voim ne mogu posedeti" (*Lietuvos metrika* 5, s. 178).

²⁸ "Zima tverda stala, sneg velik napal, lyudi hoditi ne mogli, slugi i vlusıdalekostali" (aynı yerde).

²⁹ "Et quia hiems fuit horrida intensique frigoris, coniunx eius per imperatorem Przekopensem clam vocata, frigus et inedia non ferens, in Przekop a Sziachmet, marito suo, cum manga parte exercitus fugit" (Mathias de Miechow, *De duabus Sarmatiis*, Lib. I, tract. I, cap. VIII, in Anninskiy, *Matvey Mehovski*, s. 146).

³⁰ III. İvan'a: "I tı bi, brat moy, to dobroe naşe delo i te dobroe naşi vesti slışav, velel bı esi bil i obradovalsya" (Karpov, *Pamyatniki*, Vol. I, s. 420); Aleksander'a: "Hvala Bogu, na neprijatelya svoego, na Şıg Ahmata tsarya, prişod so mnogim voiskom, Şı Ahmata stara prognal, stara otsa stolets vzyal, i vsi lyudi Bog nam dal" (*Lietuvosmetrika* 5, s. 181).

Mağlup olup askerleri firar ettikten sonra Şeyh Ahmed Osmanlı yardımından medet umarak üç yüz süvari ile birlikte Akkirman (Belgorod Dnestrovskiy)'a kaçtı. Sultan Bayezid'in kendisinin tevkif edilmesi için ferman çıkardığını öğrenince elli süvari ile beraber Kiev'e yöneldi. Kiev valisi onu yakalayıp Litvanya'ya, Vilnius'a, gönderdi, kurtulmaya muvaffak oldu ise de yeniden yakalandı ve siyasî bir mahkûm olarak (veya daha nazik bir ifadeyle muhacir olarak) burada tutuldu³¹. Lehlilerin elinde her zaman Kırım hanına karşı siyasî bir tehdit olarak kullanabilecekleri bir kukla haline geldi. XVI. yüzyılın ilk yirmi yılına ait Kırım Hanlığı'nın diplomatik yazışmalarında, aralarında Şeyh Ahmed'in de bulunduğu, Ahmed'in çocuklarının (*Ahmetevideți*) Kırım için gerçek bir tehdit unsuru olduğuna ilişkin pek çok kanıt mevcuttur³². Nihayet çeyrek asır gözetim altında tutulduktan sonra Şeyh Ahmed 1527 yılında serbest bırakıldı; Hacı Tarhan (Astarhan)'a dönen yaşlı sabık han çok geçmeden vefat etti³³. Onun ölümüyle Altın Orda'nın azametini ve çöküşüne tanıklık eden son şahsiyet de terk-i dünya eylemiş oldu.

Şeyh Ahmed'in hayatı ve hikâyesi trajik öğelerden yoksun olmamasına rağmen gerçek bir trajedi değildir zira yukarıda da işaret edildiği üzere sadece bir zamanlar kudretli olan bir imparatorluğun dağılıp çöküşünün hüznünü yaşamıştır. Hatta muasırları olan Tatarlar ve Lehliler kara talihinden dolayı ona merhamet gösterip, yanlış zamanda yanlış yerde doğduğu için, kendisine “zavallı Şeyh Ahmed” demişlerdi³⁴.

XVI. yüzyılın başlarında Altın Orda'nın siyaset sahnesinden silinmesi Cuci soyundan gelen kimseler tarafından muhtelif şekillerde değerlendirildi. Kazan, Astarhan, Kâsım, Sibir ve Kırım'daki çeşitli Tatar toplulukları Altın Orda inkıza uğradığı için hiçbir zaman hayıflanmadılar zira zihinleri kendi devletlerini ayakta tutmak ile meşguldü. Kazan Hanlığı, Astarhan Hanlığı ve

³¹ “Cum tricentis equis versus Baizetum, Turcorum imperatorem fugit. Cumque in Bialygrad, quod sonat Album Castrum, iuxta mare Ponticum pervenisset, intellexit se captivandum mandato imperatoris Baizet. Idcirco praepeti cursu retro cum quinquaginta equis fugit et in campos prope Kiow evasit. Capitaneus vero Kiouiensis per exploratores de ipso certior redditus circumdedit eum cum suis et captivavit in Vilnamque Lithuanis misit, unde alquotiens fugerat et consecutus, comprehensus et reductus est” (Mathias de Miechow, *De duabus Sarmatiis*, Lib. I, tract. I, cap. VIII; Anninskiy, *Matvey Mehovski*, s.146).

³² Zaytsev, “Şeyh-Ahmed”, s.109-111.

³³ Litvanya'da sürgünde iken hayatı ve temasları için bkz. Zaytsev, “Şeyh-Ahmed”, s.108-113; S. V. Dumin, “Tatarskie Çareviçi v Velikom Knyajestve Litovskom (XV-XVI vv.)”, *Drevneyšie Gosudarstvâna Territorii SSSR. Materiali i İssledovaniya 1987 god*, Moskova 1989, s.108-113.

³⁴ Mathias de Miechow'a göre: “Thartari cognominant ipsum Sachmet, quod est martirisatus Achmet, quia per Lithuanos captus detinetur in Kowno incarceratus” ve “Vere Szachmet, id est martirisatus, a suis nuncupatus” (Mathias de Miechow, *De duabus Sarmatiis*, Lib. I, tract. I, cap. VIII; Anninskiy, *Matvey Mehovski*, s.145, 146).

Kırım Hanlığı'na bağlı Tatarların tamamı Cengiz soyundan gelen hanedanlar tarafından yönetildikleri için haklı olarak diğerleriyle aynı derecede Cengizilerin meşru varisleri olduklarına inanıyorlardı. Geç dönem Rus ve Avrupalı tarih uleması bu konuda farklı görüşlere sahiptir. Pek çok Rus âlim bu hadiseyi Altın Orda'nın kati surette sonu olarak göklere çıkarmıştır fakat onların nazarında söz konusu vaka bir dönüm noktası olarak algılanan 'Ugra Irmağı boyundaki bekleyişi' (1480) gölgede bırakamamıştır; zira zikredilen olay Rus millî mitosunun bir ikonası haline dönüşmüştür. Bu bakımdan Bazileviç'in görüşü, Rus ve Sovyet ulemasının karakteristiğini yansıtmaktadır:

"1502 yılında Ahmed Han'ın oğullarının ordasının dağılması Büyük Orda'ya nihaî darbeyi vurup son verdi, parçalanmış Altın Orda'nın ana unsurları ise varlığını sürdürdü. Altın Orda toparlanamadı ve yirmi yıl boyunca fasılaya uğramadan hitamına doğru ilerledi. 1480 yılının başlarında III. İvan tarafından açılan yara parçalanmaya sebebiyet verdi. III. İvan saltanatı boyunca, en büyük düşmanını ezmesi için Mengli Giray'ı ikna etmek hususunda çok çaba harcadı ve büyük maharet gösterdi. Büyük Orda'nın ortadan kaldırılması Rus dış politikasının büyük bir başarısı idi. Rus devleti sonsuza dek doğrudan Altın Orda'nın varisi olan düşmanından kurtulup özgürlüğüne kavuştu"³⁵.

III. İvan kabiliyetli bir devlet adamı olmasına rağmen Bazileviç'in ona atfettiği değer, milliyetçi tarih yazımının kıt bakış açısını yansıtan basit ve mübalağa yüklü bir söylemden ibarettir. Aynı şekilde Ürekli de milliyetçi Türk nazarını dile getirmiştir: "Mengli Giray'ın 1502'de Saray şehrini tahrip etmesi onun büyük hatalarından biri olmuştur çünkü onun bu hareketi fırsat kollayan Rusların işine yaramıştır"³⁶. Olaylarla ilgili yanlış anlamalar dikkate alınmadığında Mengli Giray'ın Saray şehrini asla tahrip etmediği görülür;³⁷ Mengli Giray'ı Büyük Orda'daki akrabaları yerine III. İvan ve Ruslara destek verdiği için geçmişe yönelik olarak sorumlu tutup suçlamak ve modern milliyetçiliğin ışığı altında tarihî hadiseler ve şahsiyetlere değer biçmek oldukça problemli bir yaklaşımdır!

En yerinde değerlendirmenin, Büyük Orda'nın "yıkılmadığını fakat yönetimin yeniden el değiştirdiğini"³⁸ yani Kırım Hanlığı'na devredildiğini, iddia eden Leslie Collins tarafından yapıldığı görülmektedir. Hakikaten Altın Orda'nın ortadan kalkması ile birlikte, Kazan, Kâsım, Sibir (Sibiry) ve

³⁵ Bazileviç, *Vneşnyaya Politika*, s.490.

³⁶ Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu*, s.23.

³⁷ Eski yazınsala kökleşmiş bir yanlışlık olarak yerleşen Saray şehrinin 1502 yılında tahrip edilmesi hadisesi için bkz. Grekov, *Oçerki*, s. 150; Halil İncalcık, "Kırım Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1954, s.747; Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford 1978, s.15. Bu ifadenin delillerinin çürütülmesi için bkz. Collins, "On the alleged 'destruction'", s.369-370.

³⁸ Collins, "On the alleged 'destruction'", s.399.

Astarhan gibi diğer Tatar hanlıklarının (uluslarının) eşit koşulları göz önünde bulundurarak kendilerini Altın Orda'nın gerçek varisleri addetmelerine rağmen Cuci Uлуу'nun mirası gerçekten Kırım'a intikal etmiştir. Bununla birlikte, Kırım Hanlığı bu iddianın en güçlü gerekçelerine sahipti çünkü Büyük Orda ile giriştiği bir savaş neticesinde yeni bir Tatar hanlığı olarak zuhur etmişti. Kırım hanlarının kendilerini 'Büyük Ulus' (Uluğ Ulus) ya da 'Büyük Orda' (Uluğ Orda/Ordu)'nın hükümdarları olarak tanımlamaları bir tesadüf eseri değildi. Bu terimler ilk Kırım Hanı Hacı Giray tarafından, 1453 gibi erken bir tarihte, orijinal Tatar diplomatik belgelerinde kullanılmış ve bilahare diğer hanlar da bunu takip etmişlerdi (1502, 1520: Mehmed Giray; 1524: Saadet Giray; 1550: Devlet Giray; 1592: II. Gazi Giray)³⁹.

Sonuç olarak, Kırım Hanlığı asırlar boyunca kendini her bakımdan Cengizilerin varisi olarak görmüştür. Rus İmparatorluğu hükümdarlarının, XVI. yüzyılda Tatar hanlıklarını işgal ettikten sonra, titülatürlerini "Kazan, Astarhan ve Sibir Çarı" unvanlarıyla süslemeleri ve yine geçerli deliller sunarak kendilerini Cengizilerin halef devletleri ile eşit haklara sahip gösterip 1783 yılında Kırım'ı işgal etmeleri de oldukça paradoksal bir durumdur.

KAYNAKLAR

- Banionis, Egidijus (edt.), *Lietuvos metrika (1427-1506)*, *Kynga Nr. 5*, Vilnius 1993.
- Karpov, G. F. (edt.), *Pamyatniki Diplomaticheskikh Svoşeniy Moskovskogo Gosudarstva s Krimskoyu i Nogayskoyu Ordami i Turtsieyu 1474-1521 gg.*, C. I: 1474-1505, St. Petersburg 1894, C. II: 1508-1521, St. Petersburg 1895 (=Sbornik İmperatorskogo Russkogo İstorisçeskogo Obşçestva, C. 41 ve 95).
- Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec. Częş ćostatnia czasy podlugoszowskie obejmujća (1480-1535)*, Kraków 1874.
- Kurat, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlıklar ve Bitikler*, İstanbul 1940.
- Mehovskiy, Matvey, *Traktat o Dvuh Sarmatiyah*, edt., çev. ve not. S. A. Anninskiy, Moskova 1936 (<http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/t2s/index.html>, erişim tarihi 1 Mart 2011).
- Miechow, Mathias de, *Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana et de contensis in eis*, Kraków 1521 [1517; Augsburg 1518].
- Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*, 31 C., St. Petersburg 1846-1968.

³⁹ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlıklar ve Bitikler*, İstanbul 1940, s. 65; V. V. Velyaminov-Zernov [ve Hüseyin Feyizhanî], *Matériaux pour servir ál'histoire du Khanat de Crimée*, St. Petersburg 1864, s. 2, 9, 13 vs. [Tıpkıbasım: A. Melek Özyetgin-İlyas Kamalov (edt.): V. V. Velyaminov-Zernov, *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar. Kırım Hanlığı Tarihine Dair Kaynaklar*, Ankara 2009]; St. Petersburg, İstitut Vostokovedeniya RAN, Rukopisny Otdel, T. 373a, D-222, T. 311.

- Pulaski, Kazimierz, *Stosunki z Mendli-Girejemchanem Tatarów Perekopskich (1469-1515). Akta i listy*, Kraków 1881.
- Sobranie Gosudarstvennih Gramot i Dogovorov*, 5 Tom, Moskova 1813-1894.
- Sreznevskiy, İ. İ., *Materialı dlya Slovarya Drevne-Russkago Yazıka po Pismennim Pamyatnikam*, 3+1 Tom, St. Petersburg 1893-1903, [*Dopolneniya*, St. Petersburg 1912].
- Strykowski, Maciej, *Kronikapolska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*, 2 Vol., Varşova 1864, [Tıpkıbasım 1985].
- The Annals of Jan Długosz: Annales seu cronicae incliti regni Poloniae: An English abridgement*, abr. Trans. Maurice Michael, comment. Paul Smith, Charlton 1997.
- Tizengauzen, V. G., *Sbornik Materialov Otnosyaşıhsya k İstorii Zolotoy Ordı*, 2 Tom, St. Petersburg 1884.
- Velyaminov-Zernov, V. V., [ve Hüseyin Feyizhanı], *Matériaux pour servir à l'histoire du Khanat de Crimée*, St. Petersburg 1864; Tıpkıbasım: A. Melek Özyetgin-İlyas Kamalov (ed.), *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarğa Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar. Kırım Hanlığı Tarihine Dair Kaynaklar*, Ankara 2009.
- b. Araştırma Eserleri**
- Bazileviç, K. V., *Vneşnyaya Politika Tsentralizovannogo Russkogo Gosudarstva. Vtoraya Polovina XV Veka*, Moskova 1952.
- Bazileviç, K. V., “Yarlık Ahmed-Hana Ivanu III”, *Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 1 (1948), s.29-46.
- Berejkov, M. N., “Drevneyşaya Kniga Kırımskih Posol’skih Del (1474-1505 gg.)”, *İzvestiya Tavriçeskoj Uçenoy Arhivnoy Komissii* 21 (1894), s.27-51.
- Bogatova, G. A. (ed.), *Slovar’Russkogo Yazıka XI-XVII vv.*, 28 Tom, Moskova 1975-2008.
- Bogatova, G. A., “Zolotaya Orda”, *Russkaya Reç* 4: 1 (1970), s.70-77.
- Collins, Leslie, “On the alleged “destruction” of the Great Horde in 1502”, Anthony Bryer (ed.), *Manzikerto Lepanto: The Byzantine World and the Turks, 1071-1571*, Amsterdam 1991, s.361-399.
- Croskey, Robert M., *Muscovite Diplomatic Practice in the Reign of Ivan III*, New York 1987.
- Dumin, S. V., “Tatarskie Çareviçi v Velikom Knyajestve Litovskom (XV-XVI vv.)”, *Drevneyşie Gosudarstvana Territorii SSSR. Materialı i İssledovaniya 1987 god*, Moskova 1989, s. 108-113.
- Fisher, Alan, *The Crimean Tatars*, Stanford 1978.
- Grekov, B. D. -Yakubovskiy, A. Yu., *Zolotaya Orda i Eë Padenie*, Moskova 1950.
- Grekov, İ. B., *Oçerki po İstorii Mejdunarodnih Otnoşeniy Vostoçnoy Evropı XIV-XV vv.*, Moskova 1963.
- Grekov, İ. B., *Vostoçnaya Evropa i Upadok Zolotoy Ordı (Na Rubeje XIV-XV vv.)*, Moskova 1975.
- Hammer-Purgstall, Joseph von, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, dasist: der Mongolen in Russland*, Pest 1840.

- Horoskeviç, A. L., *Rus i Krim. Ot Soyuzu k Protivostoyaniyu. Konets XV-naçalo XVI vv.*, Moskova 2001.
- İnalçık, Halil, "Kırım Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1954.
- Kargalov, V. V., *Konets Ordinskogo İga*, Moskova 1980.
- Keenan, Edward L., "The Jarlyk of Axmed-xanto Ivan III: A New Reading; A Study in Literal *Diplomatica* and Literary *Turcica*", *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, 12, 1969, s.33-47.
- Kolankowski, Ludwik, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiegoza Jagiellonów*, Varşova 1930.
- Kudryavtsev, İ. M., "Ugorşçina v Pamiatnikah Drevnerusskoy Literaturi", *İssledovaniyai Materiali po DrevnerusskoyLiterature*, 1, 1961, s.23-67.
- Nasonov, A. N., *Mongoli i Rus' (İstoriyaTatarskoyPolitikina Rusi)*, Moskova 1940.
- Nazarov, V. D., "Konets Zolotoordinskogoİga", *Voprosiİstorii*, 10, 1980, s.104-120.
- Orchard, G. E., "The Stand on the Ugra", *New Review*, 5: 1, 1965, s.34-43.
- Presnyakov, A. E., "İvan III naUgre", *Sbornik v Çest' S. F. Platonova*, St. Petersburg 1911, s.280-298.
- Rogojin, N. M., *ObzorPosol'skihKnig iz FondovKolleksiy, Hranyaşçihşysya v TSGADA (Konets XV-Naçala XVIII v.)*, Moskova 1990.
- Rogojin, N. M., *Posol'skieKnigiRossii Kontsa XV-Naçala XVII vv.*, Moskova 1994.
- Safargaliev, M. G., *RaspadZolotoyOrdi*, v İ. B. Muslimov (ed.), *Na Stike Kontinentov i Tsvivilizatsiy... İz Opita Obrazovaniya i Raspada İmperiy XV-XVI vv.*, Moskova 1966 [Saransk 1960], s.277-526.
- Smirnov, V. D., *Krimskoe Hanstvopod Verhovenstvom Otomanskoy Portu do Naçala XVIII Veka*, Moskova 2005, [St. Petersburg 1887].
- Spuler, Berthold, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223-1502*, İkinci Baskı, Wiebaden 1965 [Leipzig 1943].
- Ürekli, Muzaffër, *Kırım Hanlığının Kurulu ve Osmanlı Himâyelerinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara 1989.
- Vásáry, István, "A Contract of the Crimean Khan Mängli Giräy and the Inhabitants of Qırq-Yer from 1478/79", *Central Asiatic Journal*, 26 (1982), s.289-300; Mükerrer baskısı: Aynı yazar, *Tatars and Russians in the 13th-16th Centuries*, Aldershot 2007, No. XIV.
- Zaytsev, İ. V., *Astrahanskoe Hanstvo*, İkinci baskı, Moskova 2006 [2004].
- Zaytsev, İ. V., "Bolşaya Orda, Krimskoe Hanstvo i Osmanskaya İmperiya v 50-70-h gg. XV v. İstoçnikovedçeskiy Obzor", *MejduMoskvoy i Stambulom. Cuçidskie Gosudarstva, Moskva i Osmanskaya İmperiya (Naçalo XV-Pervaya Polovina XVI vv.)*, Moskova 2004, s.66-81.
- Zaytsev, İ. V., "Şeyh Ahmed Posledniy Han Zolotoy Ordı (Orda, Krimskoe Hanstvo, Osmanskaya İmperiya i Pol'sko-LitovskoeGosudarstvo v Naçale XVI v.)", *Mejdu Moskvoy i Stambulom. Cuçidskie Gosudarstva, Moskva i Osmanskaya İmperiya (Naçalo XV-Pervaya Polovina XVI vv.)*, Moskova 2004, s.99-120.